

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Seyfəddin RZASOY

AMEA Folklor İnstitutunda Mifologiya şöbəsinin

müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

E-mail: seyfeddin_rzasoy@mail.ru

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA ÖLMÜŞ BUĞACIN
YENİDƏN DOĞULMASI MOTİVİ**

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, epos, ritual, inisiyasiya, Buğac, Xızır

SUMMARY

**THE REBIRTH MOTIVE OF DEAD BUGHAJ
IN “KITABI-DADA GORGUD”**

Most of the rituals in the epos “Dada Gorgud” are initiation (transition) rituals associated with the period of sexual puberty of young people. According to the general scheme of these rituals, the individual first dies, then goes to the place of transition (in the saga: The Unseen World), where he acquires a new body and psyche and returns to the world of the living. This scheme is also observed in the first story of the saga. Bughaj, who was “killed” by his father in the hunt, is reborn in the transitional world (resurrection).

Key words: “Dada Gorgud”, saga, epos, ritual, initiation, Bughaj, Khızır, Khıdır

РЕЗЮМЕ

**МОТИВ ПЕРЕРОЖДЕНИЯ УМЕРШЕГО БУГАЧА
В «КНИГЕ МОЕГО ДЕДА КОРКУДА»**

Большинство ритуалов, существующих в эпосе «Деда Коркуда», являются ритуалами инициации, связанных с периодом половой зрелости. По общей схеме этих ритуалов, индивид сначала умирает, а за тем переходит в промежуточное пространство (в эпосе: мир «Гаиб»). Там он обретает новое тело и психику, затем, снова возвращается в мир живых. Также, эта схема наблюдается и в первом рассказе эпоса. Бугач, «убитый» в ритуале охоты своим же отцом, снова рождается в промежуточно-переходном мире (смерть-воскресение).

Ключевые слова: «Книга моего Деда Коркуда», дastан, эпос, ритуал, инициация, Бугач, Хызыр, Хыдыр

“Dədə Qorqud” dastanında mövcud olan ritualların əksəriyyəti orqənliklə bağlı inisiyasiya (keçid) rituallarıdır. Həmin ritualların ümumi sxemində görə, fərd ritualda ölür, keçid məkanına gedir (dastandakı Ğaib dünya), orada yeni bədən və psixika əldə edərək, yenidən Oğuz dünyasına qayıdır. Bu sxem dastanın birinci boyunda da müşahidə olunur. Atası tərəfindən ovda “öldürülmüş” Buğac keçid-aralıq dünyada yenidən doğulur (ölüb-dirilmə).

Süjetin bu hissələri son dərəcə mürəkkəb quruluşa malikdir. İnisiyasiya sxemi dastanda o qədər epik transformasiyalara məruz qalmışdır ki, onun süjetüstündə qorunub qalmış elementləri bir-birinə qarışmışdır. Lakin səbirlə və ehtiyatlı təhlillərlə onu bərpa etmək mümkündür. Burada nəzərə alınmalı olduğumuz birinci mə-

qam ondan ibarətdir ki, fərd (dəli) inisiyasiyanın ikinci mərhələsində iki rejimdə, iki zamanda, iki məkanda yaşayır: o həm ölü, həm diri, həm o dünyada, həm bu dünyadadır. Bu, eynilə Buğaca da aiddir:

a) Dirsə xan və 40 namərd onu ölmüş hesab edirlər, lakin o, əslində, diridir: ölməmiş, yaralanmışdır: bu, Buğacın iki zaman rejimində olduğunu ortaya qoyur.

b) Dirsə xan oğlunu öldürərək onu o biri dünyaya (ölüm dünyasına) yola salır: lakin Buğac bədəni və ruhu ilə həm o dünyada, həm də bu dünyadadır: bu da onun iki məkan rejimində olduğunu ortaya qoyur.

1. Mifik hamilərin ölmüş Buğacı yenidən dünyaya gətirmələri:

İnisiyasiya ritualının sxeminə görə, ölüm dünyasına yollanmış neofit (dəli) orada mifik hamilər tərəfindən yenidən doğulmalıdır. O, artıq ölmüşdür: kosmosa qayıda bilməsi üçün onu yenidən doğmaq lazımdır. Bu işi mifik ata və ana görməlidir. Boyda hər iki mifik obraza rast gəlirik və onlar Buğacı mifik ölüm dünyasından qeyri-adi yolla yenidən dünyaya gətirirlər.

Buğacın mifik atası rolunda Boz atlı Xızır, anası rolunda elə öz anası çıxış edir. Buğacın anasının mifik Yer Anasının funksiyasını yerinə yetirməsi süjetdə mürəkkəbliklər yaratmışdır. Lakin diqqətli təhlillə bütün bu dolaşılıqları aydınlaşdırmaq mümkündür.

2. Buğacın mifik atası – Xızır Nəbi:

Bəy-igid olmaq üçün ölərək//öldürülərək ölüm dünyasına gəlmiş Buğacı orada onun mifik atası Xızır qarşılayır və onun yaralanmış bədəninə təzələyir:

“Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə sığadı: “Sana bu yaradan, qorxma, ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi ananın südülə sənin yarana məlhəmdir” – dedi, gəib oldu” [7, s. 39].

Xızır türk mifologiyasının çoxmənalı funksiyaya malik obrazıdır. Yaralananların, darda qalanların dadına çatmaq, onları xilas etmək Xızırın funksiyalarından biri olduğu kimi, *uşağı olmayan qadınlara uşaq pay vermək* də onun əsas funksiyalarından biridir. A.Şükürovun yazdığı kimi: “Xızır (Xıdır) türk xalqlarının folklorunda, mifologiyasında mühüm yer tutmaqla sevib-sevilənlərə, ailə qurana, övlad həsrəti ilə yaşayanlara, çətinliyə düşənlərə məhəbbət, dirilik ilahisi kimi hərtərəfli dayaq rolunda çıxış edir” [13, s. 44].

R.Qafarlı da bu obrazın mifik xassələrindən danışarkən onun “mücüzəli doğuluş” motivi ilə bağlı olduğunu xüsusi şəkildə vurğulayaraq yazır: “Mücüzəli doğuşa səbəb olan dərvişdir. Məsələn, “Şəms və Qəmər” nağılında qocalandan sonra oğul eşiqinə düşən bir padşahın xeyirxahlığını (xəzinəsinin qapılarını açıb *eynilə Dirsə xan kimi – S.R.*) fağır-füqəraya, yetim-yesirə payladığını, ac-yalavaqların qarnını doyurduğunu) görüb yanına gəlir, ona bir alma verib deyir: “Qibleyi-ələm, mən pay alan dərviş deyiləm, pay verən dərvişəm. Al bu almanı, tən bölüb yarısını özün ye, yarısını da hərəmin yesin. Sənin bir oğlun olacaq, adını Qəmər qoyarsan” [5, s. 320]. Maraqlıdır ki, alma burada ər-arvada cavanlıq qüdrəti verən vasitə ki-

mi deyil, uşağın özüdür. Çünki Xızır padşaha almanı təqdim edəndə uşağın oğlan olmasını və adını da bildirdi” [8, s. 53-54].

Xızır indiki durumda özünün hamı//qoruyucu əcdad vəzifəsini yerinə yetirir: Buğacın oxlanmış köhnə bədəninə magik üsulla yeniləyir (ölmüş bədəninə təzələyir). İndi qəhrəmanın yeni bədəni var. Lakin Buğacın bu bədənə sahib olması üçün qəhrəman həmin bədəndə yenidən doğulmalıdır. Bunun üçün isə Xızır öz dövləndiricilik funksiyasını yerinə yetirib, onu yenidən doğacaq qadını Buğacın yeni ruhu ilə mayalamalıdır.

Boydan Xızırın bu funksiyasını necə yerinə yetirdiyini bərpa etmək üçün digər mətnlərə də müraciət etmək lazım gəlir. Xızır Nəbi dövləndirməni mayalama şəklində həyata keçirir. O, hamıya və hər şeyə bərəkət paylayır. S.Kasımoğlu yazır ki, “erkəndən qalxan xalq otların şəhəndən südə maya atar. Süd bu üsulla qatığa çevrilərsə, Xızırın bu yoğurda əlini sürmüş olmasına və o ilin bərəkət içərisində keçəcəyinə inanılır” [6, s. 57].

Xızır və İlyas haqqında olan mətnlərdən birində deyilir: “Olar iki qardaş oluf, deyilənə görə. Biri axşam olanda atnan kəndi gəzir, diir. Xızır Nəbi dünyaya düşənini taleyini yazır. Ana bədəninə düşür ha, u gəlir taleyini yazır. İkinci gün, üçüncü gün ki, bunun gələcəyi bu olacaq, onun gələcəyi u. Biri oların can alandı, biri tale yazan, biri də ki, ta bilmirəm, onda bir az səhvim var, malın göbəyini kəsir” [3, s. 71].

Burada Xızırın insanların və heyvanların doğuluşu ilə bağlı olması açıq şəkildə ifadə olunub. O, doğulan malın göbəyini kəsir, çünki həmin ana heyvanın mayasını, dövlünü özü verib, indi də öz “balasını” dünyaya gətirir. Anaların bətnində mayaladığı uşaqların taleyini verir. O, bunu Buğacın da üzərində icra edəcək: hələlik isə ona yeni bədən bəxş edir.

Qeyd edək ki, Xızır obrazının fallik//dövləndiricilik xassəsi ilə bağlı S.Qarayev geniş tədqiqat aparmışdır. O, Xızır Nəbi mərasimində oxunan nəğmələrdən biri haqqında yazır: “Xızır/Xıdır düzgün münasibətin qurulmadığı halda fallik çatışmazlığın ortaya çıxması ilə bağlı inancın elementləri Naxçıvan ərazisində toplanılan aşağıdakı mətnlərdə də simvolik şəkildə əks olunmuşdur:

“Çatma, çatma çatmaya,

Çatma yerə batmaya,

Xızırın payın kəsənin

Ayağı yerə çatmaya” [12, s. 44].

Məlum olduğu kimi, ayaq da fallik simvollarından biridir. Təsədüfi deyildir ki, bir çox arqo deyimlərdə cinsi davranışların “ayaqla” ifadə olunmasından bəhs olunur. Bəzən isə “qıçı şışmək” [14], “orta qıçı ağrımaq” [9, s. 104] ifadələrində olduğu kimi “ayaq”, “qıç” cinsiyyət orqanını işarələyir. Bu mənada, yuxarıda təqdim etdiyimiz uşaqların papaq atıb pay yığması zamanı oxuduqları “Xızırın payın kəsənin // Ayağı yerə çatmaya” ifadəsində də “ayağı yerə çatmamaq” fikri ilə fallik çatışmazlıq arzulandığı məlum olur. Yəni Xızırın payını kəsənlərə “çatma yerə batmaya”, “ayağı yerə çatmaya” formasında simvolik olaraq xədimlik arzulandır.

Bu da özlüyündə Xızırın yelləncəyində yellənməməyə görə ortaya çıxan “keçəllik” motivi ilə eyni semantikaya malikdir” [10, s. 83].

Ş. Albalıyev S. Qarayevin bu fikrinə dəstək olaraq yazır: “Müəllifin bu fikri Naxçıvan bölgəsindəki nəğmədə olan “Xızırın payın kəsənin // Ayağı yerə çatmaya” misralarının Gəncə bölgəsindəki “Kim Xızırın payın verməsə, // Əri yanında yatmaya” [2, s. 63] variantı ilə tam şəkildə təsdiq olunur” [1, s. 204].

Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, mifik hamı/xilaskar olan Xızır həm də dövləndirici/mayalandırıcıdır. O, əri tərəfindən dövlənə bilməyən qadınları uşaqla mayalayır. “Xızır Nəbi” mərasiminin əsas məqsədlərindən də biri budur: uşağı olmayan qadınlar Xızır gecəsi niyyət tutub ona pay qoyurlar. Əgər səhər payın üzərində Xızırın “qamçısının” izinə rast gəlinirsə, onda bu, niyyətin qəbul olunması deməkdir.

Ən başlıcası, Xızırın mayalanmasından doğulan uşaqlar onun övladları sayılırlar. Xızır həmişə onları qoruyur. Buğac da bilavasitə Xızırın oğludur. Axı Dirsə xanın arvadının da uşağı olmurdu. Bu uşaq nəzir-niyazla doğulur: insanlar əl açıb Dirsə xana uşaq diləyirlər. Bu duanı “uşaq paylayan” Xızır yerinə yetirir. Buğacı ölüm dünyasında elə Xızırın özünün qarşılması da göstərir ki, onu anasının boynuna Xızır salmışdır.

Xızır Nəbinin Buğacın anasını yenidən mayalandırması:

Yeni bədən əldə etmiş Buğac yenidən ana bədənindən doğulmalıdır. Boyda bunun açıq şəkildə izləri qalıb: Xızır Buğacın anasını onun yeni ruhu ilə yenidən mayalayır (dövləndirir).

Boyda deyilir ki, Buğacın anası ilk ovuna getmiş oğlunun qarşılınmasından ötrü böyük bir məclis qurdu. Lakin Dirsə xanın ovdan tək qayıtdığını görən ana dərhal *bədbəxt hadisə (ölüm) baş verdiyini* anlayır və ərindən oğlunun başına nə gəldiyini soruşur. Ona “oğlun hələ ovdadır” deyib aldatmaq istəsələr də, ana sakitləşmir, oğlunu axtarmağa gedir. Bu məqam bizim təhlilimizin ən həssas nöqtələrindən biridir: *Ana oğlunun başına bədbəxt hadisə gəldiyini haradan bilir?*

Ana oğlu haqqında informasiyanı mifik yolla alır:

“Çıqsun bənim kor gözüm, a Dərsə, yaman səgrir.

Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım, yaman sızlar.

Sarı yılan soqmadın ağca tənim qalqub şişər” [7, s. 38].

Bəs ananın gözünü səyirdən, südü qurumuş damarına süd gətirən, qarnını hamilə adamlar kimi şişirdən kimdir?

Əlbəttə, Buğacın hamı atası, anasının hamı əri Xızır Nəbi.

Ananın düşdüüyü vəziyyət dövlənmə/mayalanma prosesinin təsviridir:

a) ananın gözü hamiləlikdə olduğu kimi səyriyir;

b) ananın neçə illər bundan qabaq qurumuş süd damarı (döşü/əmcəyi) artıq yeni uşaq doğmaq ərəfəsində olduğu kimi südlə dolur;

c) Ananın qarnı hamiləlikdə olduğu kimi şişir.

Ş. Məmmədov da yazır ki, “burada diqqəti cəlb edən bədi detail oğlundan nigaran olan ananın süd damarının sızlamasıdır. Bu gün də övladından nigaran anaların fəlakəti öncə duyması olaraq süd damarının sızlaması eldə, obada, məişətdə

təsdiqlənir... Bu informasiya kosmik aləmdəki enerji ilə ana bədənində ötürülür, həyəcan başlanır və döşlər sızıldayır, bu, artıq fəlakət informasiyasıdır. Deməli, ana telepatik formada hadisəni bilir, duyur” [11, s. 11].

Bütün bu əlamətlərin doğumla bağlı olduğunu yaxşı bilən ana oğlunun başında bir iş olduğunu anlayır və onu axtarmaq üçün Qazlıq dağına yollanır. Lakin bu, həm də mifik atanın çağırışıdır: Xızır Nəbi ananın yenidən dövləndiyini//mayalandığını ona hiss etdirməklə ananı ölüm dünyasına çağırır. Çünki Buğac övləndirilmə prosesindədir. Onun yenidən doğulması aktı o biri dünyada baş verməlidir. Bu isə real doğum şəkildə yox, yeni ruhun Buğacın təzələnmiş bədənində transfer edilməsi (ötürülməsi) şəkildə verəcək. *Bəs onda ana oraya nə məqsədlə çağırılır?*

Bu çağırışın altında bir neçə semantik qat var. Bu cəhətdən, Buğacın anası mürəkkəb obrazdır. Odur ki, onun davranışlarını çox incəliklə izləmək lazımdır.

Ana qırx qızla bərabər Qazlıq dağına gəlir və oğlunu huşsuz halda tapır. O, günahı Qazlıq dağında bilib, ona ölüm qarğışı edir:

...Nə Qazlıq tağı aqar sənin suların,

Aqar kibi aqmaz olsun!

Bitər sənin otların, Qazlıq tağı,

Bitər ikən bitməz olsun!

Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq tağı,

Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün!

Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı,

yoxsa qaplandanmı oldı?... [7, s. 39]

M. Cəfərli yazır ki, “oğuzlar insanları qarğadıqları kimi, dağları da qarğaya bilirlər. Qarğışın insana təsiri məlumdur. Qarğış insanı tutur, başına pis işlər gətirir, öldürür. Demək, oğuzlar üçün dağ insani keyfiyyətlərə malikdir, ən azı, canlı keyfiyyətlərinə malikdir... Dağı qarğış o vaxt tutur ki, suyu axmır, otu bitmir, keyiki qaçmır, arslanı, qaplanı olmur. Yəni saydığımız bu beş element öz fəaliyyətini dayandırdıqda, öldükdə dağı qarğış tutur, yəni dağ da ölür. Bcləliklə, oğuz epik ənənəsində onların canlı dağ anlayışına daxil olan su, ot, keyik, arslan, qaplan semantemləri dağın ruhunu, canını bildirir. Dağın canı bu obrazlardadır. Bunların ölməyi, öz fəaliyyətini dayandıрмаğı ilə dağ ölmüş olur. Bu, divin canının özündən quraqda olan əşyada, hər hansı obrazda (göyərçin, quş) olması kimi yaşarı epik ənənə ilə tam təsdiq olunur” [4, s. 145].

Ananın nahaq qarğışı Buğacı özünə gətirir və o, anasından dərhal dağa qarğış etməsini dayandıрмаğı xahiş edir. Çünki dağa qarğış etmək dağın ruhuna qarğış etməkdir. Dağ ruhu isə türk mifologiyasında mifik əcdadı təmsil edir. Boyda Xızır Nəbi həm də dağ ruhudur. Bu o deməkdir ki, ana həm də hamı əcdadı qarğayır. Buğac dərhal anasına söyləyir:

...Qazlıq tağının suçu yəqindir.

Qarğarsan, babamı qarğa,

Bu suç, bu günah babamdandır dedi [7, s. 39].

Buğacın anasına atasını qarğamağı məsləhət görməsi inisiyasiya sxemi ilə birbaşa bağlıdır. O, süjetüstündə atasının ölümünü arzulayır. Süjetüstündəki bu arzu süjetaltında atanın ölümü deməkdir. Bütün bunların mənası haqqında əvvəldə dedik ki, inisiyasiya ritualı ilə yaxından-uzaqdan bağlı olanların hamısı ondan keçərək statusunu dəyişir. Buğacın inisiyasiyası ölüb-dirilmə, yəni ölürək yenidən doğulma şəklində həyata keçdiyi kimi, onun ata və anası da ölüb-dirilmə ritualından keçməlidir. Yəni Dirsə də, arvadı da ölüb-dirilməlidirlər. Bununla aşağıdakı yeni statuslar yaranacaq:

- Buğac yeniyetmə igiddən bəyə çevriləcək;
- Dirsə xan taxtını oğluna verərək bəy atasına çevriləcək;
- Dirsənin arvadı da bəy anasına çevriləcək.

Dirsə xanın ölüb-dirilməsindən ayrıca danışacağıq. Anasına gəldikdə Xızır Nəbinin onu kosmosla xaosun hüduduna çağırması ananın həm də ölüb-dirilməsini rəmzləndirir. Buğac ölüm dünyasındadır: ananın onun üstünə gedib çıxması onun da ölüm dünyasında olduğunu, başqa sözlə, ölüb-dirildiyini ifadə edir.

Ölüm dünyasında olan ana burada oğlunun yeni ruhunu onun bədənində doğur.

Ananın Buğacı yenidən doğması:

“Oğlan yenə aydır: “Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlı Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı. “Bu yaradan sana ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi, anan südi sana məlhəmdir”, – dedi.

Böylə dikək qırq incə qız yayıldılar, tağ çiçəki döşürdilər. Oğlanın anası əmcəgin bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi. Üçüncüdə kəndüyə zərb elədi, qanı toldi. Sıqdı, südlə qarışıq gəldi. Tağ çiçəgilə südi oğlanın yarasına urdılar. Oğlanı ata bindirdilər, alubanı ordısına gətdilər. Oğlanı həkimlərə ısmarlayıb Dərsə xandan saqladılar.

At ayağı külük, ozan dili çevik olur, xanım! Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapasağ oldu. Oğlan ata binər, qılıc quşanar oldu. Dərsə xanın xəbəri yoq. Oğlancuğun öldi bilür” [7, s. 39].

Burada Buğacın yenidən doğulma prosesi təsvir olunmuşdur:

~ Buğacın doğuluşu//dirilməsi yeni doğulmuş körpənin qidalandırılması şəklində baş verir.

~ Ananın əmcəyindən süd gəlməsi onun Buğacın yeni ruhuna hamilə olduğunu göstərir: 15 ildir ana olmayan qadının döşünə birdən-birə süd gəlir.

~ Ananın döşünə əvvəlcə qan, sonra südün gəlməsi doğuluşu rəmzləndirir: Buğacın ruhu ananın döşündən doğulur. Qan – doğuluşu, süd – doğulmuş körpənin ana südü ilə qidalandırılmasını göstərir.

Buğacın inisiyasiya ritualında “dirilməsinin” körpə uşağın doğulması şəklində baş verməsi təsadüfi deyildir. Biz bu mərasimi doğuluş aktına “Manas” eposunda geniş planda rast gəlirik. “Manas” eposu, bildiyimiz kimi, trilogiyadır və üç hissədən ibarətdir. “Manas” adlanan birinci hissə qəhrəmanın özündən, “Semetey” adlanan ikinci hissə oğlundan, “Seytek” adlanan üçüncü hissə nəvəsindən bəhs edir.

İkinci hissənin qəhrəmanı olan Semetey Kayıp dünyaya gedir və on üç ildən sonra qayıdır. Onun qayıdışı Buğacın olduğu kimi yenidən doğuluş şəklində baş verir.

T.Bakçiyev “Manas” eposunda “kayıp” anlayışından bəhs edən məqaləsində yazır ki, Semeteyin süd qardaşı xəyanətkar Kançoro onun həyatına qəsd edir. Semeteyin arvadının kiçik bacısı pərizadə (*pəri qızı – S.R.*) Kökmonçok (*Göymuncuq – S.R.*) ölümcül yaralanmış qəhrəmanın həyatını xilas etmək üçün onu mağaradan Kayıp dünyaya aparır. Göründüyü kimi, mağara təkcə pərilər və kayıplar üçün yox, həm də insanların gizlənməsi üçün müvəqqəti sığınacaqdır [15, s. 27].

Müəllif “Manas” eposundakı mağara obrazı haqqında yazır: “Epos trilogiyası süjetinin öyrənilməsi göstərir ki, *kayıpların mağarası* – qəhrəmanın həm də pərilər və *kayıplarla* görüş yeri, qəhrəmanın kayıp dünyaya daxil olmasının mümkün olduğu yerdir” [15, s. 28].

T.Bakçiyev yazır ki, “Manas” eposunda kayıp dünyaya ilk olaraq öz alıcı quşu Akşumkar, qaçağan iti Aktayqan və döyüş atı Taybuurul ilə birlikdə Semetey gedir [15, s. 29].

Ən diqqətçəkən məqam ondan ibarətdir ki, ruhların yaşadığı Kayıp dünyaya getmiş Semetey yenidən bu dünyaya qayıda bilir. T.Bakçiyev yazır ki, Semetey on üç ildən sonra canlılar dünyasına qayıdır. Onun qayıdışı böyük bir hadisəyə çevrilir. Belə ki, Semeteyin qayıdışı onun vaxtilə Kayıp dünyasına könüllü olmayan gedişi kimi əlamətdar hadisə idi. Qəhrəmanın qohumları və silahdaşları onu geri dönməkdən ötrü uzun müddət dilə tutduqdan sonra bu dünyaya qayıtara bilirlər. Semetey qayıtdığı zaman anası Kanıkey oğlunu öz ana südü ilə əmizdirir. Semetey yalnız bundan sonra ona edilmiş cadunun (ovsunun) təsirindən tam şəkildə xilas olur: yaddaşı, görməsi, eşitməsi özünə qayıdır...

**“Emceğin toso Kanıkey,
Oşol keзде Semetey –
“Çın enem jiti uşu” – dep,
Kulkuldata sordu ele.**

**Kumarı kanın boldu ele,
Ankaqanı basılıp,
Umaçtay gözü açılıp,
Emceğin eemp bolqondo...**

**Bütkon kulak açılıp,
Oyloson mınday kökjəl şer,
Ooruqan jeri basılıp,
Kabaqı jarık açıldı”**

Kanıkey əmcəyini ona verdi,
Semetey də bu zaman –
“Bu ki, mənim anamın iyidir” – deyib,
Anasının südünü əmməyə başladı.

Əmib-əməib doydı,
Aclığı rəf etdi.
Əmib qurtaranda
Gözləri açıldı.

Qulaqları açıldı,
Onun xəstəliyi
Boz yallı pələng kimi çəkilib getdi.
Eyni açıldı, əhvalı düzəldi [15, s. 29-30].

İndi bütün bu prosesi Buğacın müqayisədə təhlil etməyə çalışaq:

~ Semeteyin süd qardaşı xəyanətkar Kançoro onun həyatına qəsd etdiyi kimi, Buğacın da həyatına atasının xəyanətkar 40 igidi və doğma atası qəsd edir.

~ Niyəti Semeteyi öldürmək olan Kançoro onu özü də bilmədən ölümcül yaraladığı kimi, niyyəti Buğacı öldürmək olan Dirsə xan da onu özü bilmədən ölümcül yaralayır.

~ Semeteyin arvadının kiçik bacısı onu xilas etmək üçün kosmosla xaos arasında yerləşən Kayıp dünyaya apardığı kimi, Beyrək də iki dünya (kosmosla xaos) arasında keçid məkanı olan Qazlıq dağındadır.

~ Kayıp dünya yarıölü, yarıdiri şəklində mövcud olan qəhrəmanların ruhlər şəklində yaşadığı məkandır. Bura əcdadların dünyasıdır. Kayıp dünya nə dirilərin, nə də ölümlərin dünyası olmayıb, aralıq dünyadır. İnişiasiya prosesindən keçən Semetey əcdad ruhlərardan yeni bədən və qəhrəman psixikası alır. Buğac da inisişiasiya prosesindən keçir. Onun da inisişiasiyası əcdad ruhlərarin yaşadığı aralıq məkanda baş verməlidir. Çünki o, nə diri, nə də ölüdür. Əcəli ilə ölsə idi, ölümlər dünyasına getməli idi. Lakin Buğac həqiqi ölü deyildir: o, ritual ölüm keçirərək yeni bədən və yeni psixika (bəy-igid ruhu) əldə etmək üçün əcdadlar dünyasına gəlmişdir.

~ Semeteyin getdiyi Kayıp dünya əsilzadə igidlərin yer üzündə öz qəhrəmanlıq missiyasını başa vurduqdan sonra əcəllə ölməyib, yox olaraq (qeyb olaraq) getdikləri dünya olduğu kimi, Buğacın da getdiyi aralıq dünya yer üzündə öz qəhrəmanlıq missiyasını başa vurmuş əsilzadə oğuz igidlərinin əcəllə ölməyib, yox olaraq (qeyb olaraq) getdikləri dünyadır. “Manas” eposunda qeyb olanların (qeybə çəkilənlərin) dünyası *Kayıp* (dünya) adlandırıldığı kimi, “Dədə Qorqud” eposunda da qeyb olanların dünyası *Ğaib* (dünya) adlanır.

~ “Manas” eposunda Kayıp dünya Tanrının və mələklərin dünyasından bir qədər aşağıda, adamların dünyasından yuxarıda və cinlərin dünyasından daha yuxarıda yerləşdiyi kimi [15, s. 27], “Dədə Qorqud” eposunda da Ğaib dünya adamların yaşadığı dünyadan yuxarıda yerləşir. Həmin dünya Qazlıq dağındadır. Qazlıq dağı isə uca bir məkandır. Belə təsəvvür etmək olar ki, Ğaib dünya insanların yaşadığı kosmos dünyasından (Oğuz elindən) yuxarıda, kosmosla xaosun (Yalançı dünya) arasında yerləşən xüsusi bir məkandır.

~ Semeteyin baldızı Kökmonçok ölümcül yaralanmış qəhrəmanı göydə yerləşən Kayıp dünyaya mağaradan keçirərək aparır. Mağara kosmosla xaos arasında keçid məkanı olduğu kimi, Qazlıq dağı da kosmosla xaos arasında keçid məkandır. “Manas”da Kayıp dünyaya gedən yol mağaradan keçdiyi kimi, “Dədə Qorqud”da da Ğaib dünyaya gedən yol Qazlıq dağından keçir.

~ Semetey “Manas” eposunda Kayıp dünyaya öz ov quşu, ov iti və döyüş atı ilə birlikdə getdiyi kimi, Ğaib dünyada olan Buğacın da yanında onun döyüş atının və iki ov itinin olduğunu görürük.

~ Semetey Kayıp dünyadan insanların dünyasına qayıda bildiyi kimi, Buğac da Ğaib dünyadan Oğuz elinə qayıdır.

~ Semeteyi bu dünyaya onun qohumları və silahdaşları qayıtdıqları kimi, Buğacı da Oğuz elinə anası və 40 qız qaytarır.

~ İnsanlar ələminə qayıtmış Semeteyi anası öz döşünün südü ilə əmizdirdiyi kimi, Buğacın da anası onu əmizdirir.

~ Semeteyin anasının südü onun yaddaşını, görməsi və eşitməsini qəhrəmana qayıtdığı kimi, eyni şeyləri Buğacın da gördük. Ölümcül yara almış Buğac yerdə huşsuz vəziyyətdə yatarkən anasının Qazlıq dağına qarşı etdiyini eşidir. Daha sonra anasının südü (və dağı çiçəyi) ilə bütün fiziki-fizioloji qabiliyyətləri bərpa olunur.

~ Semeteyin anasının ona süd verməsi, qəhrəmanın südü içəndən sonra görməsi və eşitməsi bir körpənin öz anasının bətnindən doğulmasını xatırladığı kimi, Buğacın da anasının südü ilə sağlması onun yenidən doğuluşunu simvollaşdırır.

~ Semeteyin öz anasını əmərkən onun iyini tanıması südəmər körpələrin öz analarını iylərindən tanımasını xatırladığı kimi, Buğac da anasını onun səşindən (və bəlkə də, iyindən) tanıyır.

Qeyd edək ki, Buğacın yenidən doğuluşu 40 gün çəkir. Lakin bu, inisişiasiya prosesinin ikinci mərhələsinin başa çatması demək deyildir. Bunun üçün doğuluş prosesinin ən mühüm üzvü olan Dirsə xanın da ölüb-dirilməsi lazımdır. Dirsə xan ölüb-dirilməsə, Buğac inisişiasiya prosesini tamamlaya bilməz: onun süjetüstündə 40 gün ərzində gizləndə saxlanılmasının süjetaltındakı səbəbi budur.

~ İnişiasiya prosesinin əsas iştirakçılarının indiyəqədərki durumu belədir:

Buğac – ölüb-dirilmə prosesindən keçərək inisişiasyanın ikinci mərhələsinin sonuna gəlmişdir;

Ana – ölüm dünyasına gedib-gəlməklə ölüb-dirilmə prosesindən keçmişdir;
Dirsə xan – ölüb-dirilmə prosesindən keçməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Albalyev Ş. Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasi / Filologiya elmləri doktoru dissertasiyası. Bakı-2020
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər: H.İsmayilov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004

3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006
4. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2011
5. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. I cild. Dünya xalqlarının əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1990
6. Kasımoğlu S. Türkiyede 2005 Yılında Yaşayan Geleneksel Kutlamalar. Ankara: Gazi Üniversitesi Thbmer Yayını, 2005
7. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988
8. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə, II cild. Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019
9. Qaraca R. Azərbaycan arqo deyimləri. Bakı: Alatoran, 2016
10. Qarayev S. Novruzda yaradıcı cinsi davranışların simvolikası: Xızırın gecələr bərəkət paylaması və papaqatmanın psixanalitik semantikasi // “Dədə Qorqud” jur., 2019, № 4, s. 78-92
11. Məmmədov Ş. “...Oğlun əmən süd damarım yaman sızlar” // “El sözü” jurnalı, 2006, № 1-2, s. 10-11
12. Orucov A., Yurdoğlu E. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik). Naxçıvan: Əcəm NPB, 2018
13. Şükürov A. Dədə Qorqud mifologiyası. Bakı: Elm, 1999
14. Türk Əli, B. Azərbaycan arqo sözlüğü (türk dilində qəbahətli sözlər), (2008). / <https://turuz.com/book/title/azerbaycan-arqo-sozluyu> s 82
15. Бакчиев Т.А. О понятии «кайып» в эпосе «Манас» // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени А.К.Амосова: Серия Эпосоведение, № 3 (15), 2019, с. 25-32

